

עבודה סמינריונית

סמינריון "הדת האזרחית והמשפט החוקתי"

היבטים מעשיים של שימוש בדת האזרחית במדינות ערב

מרצה

ד"ר ליאור ברשק

מגיש

דותן מזור

ת.ז. 038424636

תוכן עניינים

4.....	מבוא והגדרת מטרה.....
4.....	דת אזרחית ומשפט חוקתי.....
6.....	המשפט החוקתי במדינות ערב - מקורותיו והמצב נוכחי.....
6.....	סקירת השלטון במספר מדינות ערב.....
6.....	מצרים.....
7.....	טונים.....
7.....	ירדן.....
8.....	אלג'יר.....
8.....	לוב.....
9.....	שלטון במדינות ערב - מאפיינים היסטוריים.....
10.....	איסלם - עלייתו והשפעתו.....
11.....	יחסו של האיסלם אל השליט הטוטליטרי.....
12.....	מסקנות ביניים.....
12.....	מבט על המערכת: מבחון ומבפנים.....
15.....	גורמים בעלי השפעה.....
15.....	1. השלטון.....
16.....	2. תנועות דתיות / אתניות.....
16.....	3. לחץ בינלאומי.....
17.....	4. האזרחים.....
17.....	יישומי הדת האזרחית.....
18.....	שימוש בדת האזרחית בתור כלי להחדרת דמוקרטיה.....
18.....	מדוע דמוקרטיה?.....
19.....	תנאי יסוד התומכים בדמוקרטיה.....

1. שליטה של נציגים נבחרים בצבא ובמשטרה.....19

2. אמונות דמוקרטיות ותרבות פוליטית דמוקרטית.....20

3. סכסוכים תרבותיים חלשים או שאינם קיימים.....20

דרכים למעבר אל משטר דמוקרטי.....21

שינוי שיטת הממשל.....21

הפלת המשטר.....22

סיכום ומסקנות.....24

מבוא והגדרת מטרה

במהלך הסמינריון, הופגשנו עם תיאוריות ומחקרים הבוחנים את מהות הקשר שבין הדת האזרחית והמשפט החוקתי, את ההשלכות שיש ליחסי גומלין אלה כלפי העם, ואת הדרכים בהן משטר מבסס את הלגיטימיות שלו על ידי שימוש בכלים של הדת האזרחית.

לקחתי על עצמי, במסגרת סמינריון זה, לבדוק את השימוש אשר עושות מדינות ערב בכלים של הדת האזרחית, ולנסות ולתת תשובה דרך הדת האזרחית לשאלה הבאה:

האם שימוש בכלים של הדת האזרחית במדינות ערב, כדי לקרב אותן לדמוקרטיה?

דת אזרחית ומשפט חוקתי

העולם הוא סך כל המדינות שמרכיבות אותו. כל מדינה מגדירה את עצמה דרך מערכת החוקים שלה, אשר מטרתה להשיג מטרות שהשלטון מגדיר כחשובות. בכל מדינה רמת ההתערבות של החוק היא שונה, כאשר בקצה הקיצוני ביותר נמצאים המשטרים הטוטליטריים שמתעניינים במחשבות האזרחים, ובקצה האחר נמצאות דמוקרטיות רדיקליות שמאפשרות לאזרחיהן לערער על בסיס הלגיטימיות של צורת המשטר.

עד העבר הלא-רחוק, החוקים היחידים שהושלטו במדינות היו חוקים מבוססי דת, והשלטון שאב את הלגיטימיות שלו מתוך ציוויים דתיים. גם כאשר המחוקק היה חילוני לחלוטין, וכל קשר בין החוקים לבין הדת היה מקרי לחלוטין, הרי שעדיין המחוקק שאב את סמכותו ממקור 'אלוהי', כלומר "שולט בחסד האל". בדרך כלל, המלכת מלך או הבעת אמון לשליט, לוותה באישור של הגופים הדתיים להמלכה / מינוי זה. החלת משטר דמוקרטי החל מהמאה ה-18 על מדינות שונות, ערער על הנחת בסיס זו, הואיל ובדמוקרטיה השלטון הוא בחסד העם.

למרות שינוי קיצוני זה, הרי שנותר חותמן של אלפי שנים של תרבות שלטונית, המבוססת על פרשנות אנשי הדת ל"רצון האל" מתוך הכתובים. כך הכתיבו אנשי הדת לשלטון את מרחב הפעולה שלו. כיום, מערכת המשפט המודרנית, אשר אמונה על פירוש החוקים לאור האמור בחוקה או מסמך שווה ערך, עושה שימוש באותם כלים בהם עשו שימוש כוהני הדת, כדי לבסס את הלגיטימיות שלה.

---

1 דוגמא לקונפליקט זה, בהקשר של קתולים מול פרוטסטנטים, ניתן למצוא ב:

Sanford Levinson, Constitutional Faith (Princeton 1989)

כך, במקביל למערכת החוקים הדתית, אשר הפסיקה לשלוט במדינות, קמה מערכת חוקים אזרחית, אשר התנהלה באותו אורח:

- החוקה היא 'ספר הדת' של הדת האזרחית.
- השופטים הם 'חכמי ההלכה' של הדת, אשר אמונים על פירוש 'רצון המחוקק', או במקרים אחרים 'רצון העם'. לא בכדי, הכינוי של השופטים בשיח של הדת האזרחית הוא 'כוהני הדת'.
- הגוף המחוקק מכהן על תקן 'מועצת החכמים' אשר תפקידו להתקין חוקים בהתאם לקווי הבסיס אשר הותוו בחוקה.
- הדת האזרחית חוגגת קיומם של אירועים מכוננים, המקבילים ל'מתן תורה', כגון ימי עצמאות ואירועים אחרים אשר תפקידם להוות את המכנה המשותף לכל האזרחים.

הסמל הבולט ביותר שבו שליטים בחרו להשתמש במהלך ההיסטוריה, כדי להצדיק את פעולותיהם, היה דמותה של אלת הצדק "ג'וסטיסיה"². אלת הצדק היא עיוורת, ואוחזת בידה האחת את מאזני הצדק ובידה השנייה חרב. דמות זו שירתה נאמנה את השליטים, כי זו בדיוק התדמית אשר רצו ליצור לעצמם, כמו אמרו "השלטון שלנו מושל ללא משוא פנים. בהיכלי המשפט נמצא הצדק, ומי אשר יעז לנהוג בדרך לא צודקת, כדאי שיהיה מוכן לשאת את העונש אשר יושת עליו בהיכלי המשפט, על ידי נציגי המשפט והצדק: השופטים".

אם כן, עולות מספר שאלות, כגון מהי הדרך שבה צריכה להתקבל חוקה, שהיא בסיס המשטר, על מנת שתהיה לה לגיטימיות? למי מותר לשנות אותה, אם בכלל, ומתי? מהי המסגרת שבתוכה מותר לכהני הדת האזרחית לפעול?

אקרמן³ מבדיל בין 2 סוגי דמוקרטיות: מוניסטית ודואליסטית. כדי להימנע מהבלבול שעלול ליצור השימוש במילה 'דמוקרטיה', אשתמש בביטויים 'משטר מוניסטי/דואליסטי' או 'חוקה מוניסטית/דואליסטית'. במשטר מוניסטי, החוקה ניתנת פעם אחת, בדרך כלל במעמד בעל משמעות למדינה, ולא ניתן לערוך בה שינויים, מתוך הנחה שכאשר עבר זמן מאז אותו מעמד מכונן – אין לגיטימציה לאיש לשנות את החוקה. במשטר דואליסטי, החוקה נבחנת בכל פעם מחדש, ומותאמת לצרכי השעה, ובמצב האופטימלי: לרצון העם.

² Dennis E. Curtis & Judith Resnik, Images of Justice (Yale 1987) (להלן: "דמויות של צדק")

³ Bruce Ackerman, We the People (London 1991) (להלן: "אקרמן")

המשפט החוקתי במדינות ערב - מקורותיו והמצב נוכחי

סקירת השלטון במספר מדינות ערב

ראשית, כדי לנסות ולמצוא מכנה משותף למדינות ערב, יש להביט במאפיינים הבסיסיים ביותר של מספר משטרים.

ולהלן תובא סקירת המדינות:

מצרים⁴

צורת השלטון- החוקה משנת 1971 מגדירה את מצרים בתור: "רפובליקה דמוקרטית סוציאליסטית". בחירות.

מאורע מכונן- בשנת 1952 התקיימה "מהפכת הקצינים החופשיים", בה הופל המלך פארוק. זמן קצר לאחר מכן עלה גמאל עבד אל נאצר לשלטון. אחרי המהפיכה היה לחץ גדול מצד העם לערוך בחירות, ואכן הן נערכו.

בבחירות הראשונות, גמאל עבד אל נאצר היה המועמד היחיד. כיום, במצרים יש בחירות רב-מפלגתיות, אך בפועל הממשלה מתערבת בבחירות ברמה המקומית, ומטה את תוצאות הבחירות לטובתה. הנשיא מוחמד חוסני מובארק שולט מאז שנת 1981. החוק במצרים הוא תערובת של מערכת משפט אנגלית (משפט מקובל), וקודיפיקציה בהשראת הקוד הנפוליאוני. מצרים היא בסיסה של תנועת האחים המוסלמים, והמקום בו היא נוצרה.

במצרים, עקב היענות נמוכה להירשם כמצביעים והיענות נמוכה יותר לגשת ולהצביע, המצב הוא שהמפלגה השלטת נבחרת על ידי 18% מבעלי היכולת להצביע. גם זאת, אם לא מתחשבים

⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Egypt>

וגם אלי כדורי, דמוקרטיה והתרבות הפוליטית הערבית (פרופ' משה שרון עורך, תשנ"ג) 15, 77 (להלן: "כדורי"). עמ' 85

וגם Ahmed Abdalla, Parliamentary Elections in Egypt: What Elections... What Parliament... and Which Egypt? (Amsterdam Middle East Studies, 1995), עמ' 5

בקיומם של זיופים.

מפלגות אופוזיציה מוקיעות את הזיופים הנערכים, אך רק בגלל שהן לא מצליחות לזייף באותה כמות. קרי, הן אינן מוקיעות את זיופי הבחירות מבחינה עקרונית.

טוניס⁵

צורת השלטון- רפובליקה מבוססת חוקה. בחירות.

מאורע מכונן- לאחר העצמאות מצרפת בשנת 1956, התקיימה דמוקרטיה חוקתית בראש המלך חביב בורגיבה עד שנת 1987. בשנה זו הגישו שבעה רופאים חוות דעת, לפיה הוא לא כשיר לכהן, ובמקומו עלה זיין אל אבידין בן עלי.

בשנת 2002 נערך משאל עם לצורך תיקון החוקה, והשינוי אשר הוכנס הוא תיקון שמאפשר לנשיא הנוכחי לכהן עד לשנת 2014, לפחות.

ירדן⁶

צורת השלטון- מונרכיה חוקתית. ראש הממשלה ממונה על ידי המלך.

מאורע מכונן- עצמאות משלטון בריטי בשנת 1946, וחוקה בשנת 1952.

הואיל ומדובר במונרכיה, חשוב לציין כי למרות שמדובר ב"ממלכה ההאשמית", ההאשמים הם מיעוט בירדן, בה בין שישים לשבעים אחוזים מהתושבים הם ערבים פלסטינאים. כשלושים אחוזים מכלל האוכלוסייה הם ערבים פלסטינאים המוגדרים כפליטים מהשנים 1948 ו-1967.

הגוף המחוקק הירדני נבחר בבחירות כלליות, ומורכב מ-80 מושבים, מתוכם 71 מוקצים למוסלמים, ואילו 9 הנותרים מוקצים לנוצרים.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisia> 5

<http://en.wikipedia.org/wiki/Jordan> 6

<http://countrystudies.us/jordan/29.htm> וגם

http://en.wikipedia.org/wiki/Politics_of_Jordan וגם

אלג'יר⁷

צורת השלטון - רפובליקה.

מאורע מכונן - מהפיכה שהחלה בשנת 1954, והסתיימה בעצמאות מצרפת בשנת 1962. בשנת 1963 נערך משאל עם שבעקבותיו חוקקה חוקה, ובשנת 1989 נכנסה לתוקף חוקה חדשה, המאפשרת ריבוי מפלגות והרחיקה את הצבא מהשלטון.

בשנת 1991 קיבלה המפלגה המוסלמית "חזית ההצלה האיסלמית" יותר ממחצית הקולות, דבר שגרם להתערבות הצבא בבחירות. הדבר גרם להתנגשויות ולמותם של מעל 100,000 אזרחים במהלך הלחימה, עד לחנינה הכללית שניתנה בשנת 2000. גם כיום יש התנגדות אלימה לשלטון, אך היא בהיקף קטן יותר.

לוב⁸

צורת השלטון - ג'מאהריה, "רפובליקה של העם", ללא חוקה.

מאורע מכונן - משנת 1951 הייתה מונרכיה פרלמנטרית, עד מהפיכת הקצינים בשנת 1969 בראשותו של הקולונל מועמר אל קד'אפי (אז רק בן 27).

כפי שקרה במדינות ערב אחרות, גם כאן המדינה עודדה את החינוך הצבאי במטרה להעמיד קצינים מקצועיים, אך הקצינים הם אלו שהפילו את המונרכיה בשנת 1969. קד'אפי הגיע למסקנה שכל ייצוג של העם ואסיפת נבחרים, גורמים לעיוות של רצון העם. שלטון הג'מאהריה הלובי מושתת על הקוראן ועל 'הספר הירוק' של קד'אפי.

כל מדינות ערב, כמו כל מדינה בעצם, שמות דגש רב על הרשמיות במערכת המשפט. מערכת המשפט היא, על פניה, מערכת נפרדת מהמערכת הפוליטית. ברם, היות שהשלטון לעולם לא מתחלף, המצב בפועל הוא שהשופטים יודעים בדיוק "לאן נושבת הרוח", והמשפט מוטה בהתאם.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Algeria> 7

<http://opera.infoplease.com/ce6/world/A0859277.html> 8

וגם כדורי, עמ' 77

9 דמויות של צדק

כפי שנוכחנו לראות, בכל המדינות שהובאו כדוגמא, למעט לוב אשר מצהירה על מעבר אל משטר פרלמנטרי אך לא עושה דבר בכיוון, קיים או נוסה מודל וסמינסטר¹⁰. מודל זה, אשר פעיל בין השאר בבריטניה, ניו זילנד, אוסטרליה ובמידה רבה גם בישראל, מניח קיומם של: גוף מחוקק או שניים; גוף מבצע שחבריו הם חברים בגוף המחוקק, ולכן לא קיימת הפרדת רשויות ברורה לפי מודל זה; ראש-מדינה או נשיא בעל תפקיד רשמי בלבד, אשר שמורות לו סמכויות שניתן להפעילן רק במקרים קיצוניים; מערכת משפט תקדימית.

ברם, בעוד מודל זה מסתמך על יכולתם של אזרחים לשנות, באמצעות הצבעתם, את השלטון הקיים, הרי שבמדינות ערב קיימת התערבות עקבית של השלטון בתוצאות הבחירות, וכך נותר כוח בלתי מרוסן בידי השליטים¹¹.

באף אחת ממדינות ערב לא נוסה מודל ושינגטון, המחייב את הפרדת הרשויות, כך שלא ניתן לדעת אם כאשר היה מנוסה – האם היה שומר על טבעו או משנה את פניו כפי שקרה עם מודל וסטמינסטר.

מתוך האמור לעיל, עולה כי ההגדרה הקרובה ביותר למצב הקיים במדינות ערב, במונחים של הדת האזרחית, הוא משטר מוניסטי. שינויים בבסיס החוק מתבצעים רק במאורעות מכוננים, ואלו, כך מסתבר, מתרחשים רק בהפיכות עקובות מדם.

שלטון במדינות ערב – מאפיינים היסטוריים

התרבות הפוליטית הערבית מתחילה עם התהוות האיסלם. זאת, הואיל ואחד השינויים הגדולים שגרם האיסלם, הוא מעבר ממבנה שיבטי וערי-מדינה אשר אינן קשורות זו לזו בכל קשר, אל עבר 'אומה' ערבית אחת עם חוק אחד. ברם, מבט אל עבר ההיסטוריה מראה, כי אף פעם במהלך ההיסטוריה לא קמה מדינה מוסלמית אשר ניהלה את חייה בכפיפה גמורה לכללי האיסלם.

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Westminster_System

¹¹ כדורי, עמ' 80

למעשה, השלטון האיסלמיסטי¹² באיראן ובמדינות הסמוכות אליה הוא, בעצם, יצירה מודרנית. בימי הביניים לא הייתה אף מדינה מוסלמית תחת חוקי השריעה¹³.

'מדינות ההלכה' המוסלמיות נולדו כתוצאה מהשפעתו של מוחמד איבן עבדול וואהאב¹⁴, ומהווה חזרה אל איסלם פונדמנטליסטי, שעל פי השקפת עולמו ייתכנו שני מחנות בלבד¹⁵: **דאר אל-איסלם** ("בית האיסלם", שהוא כל מקום בו המשטר מוסלמי, כלומר **האומה** מוסלמית) ו**דאר אל-תרב** ("בית המלחמה", שהן המדינות הנשלטות בידי כל משטר שאינו מוסלמי). בהתאם לאמונה זו, המחנות ייאבקו לעד, עד לניצחונו הסופי של האיסלם. אמנם האיסלמיסטים הרדיקלים לוקחים את הרעיונות האלה עד לקצה, אבל שורשיהם נעוצים עמוק בתוך הזרם המרכזי של האיסלם¹⁶.

למעשה, קיימת סתירה פנימית בתוך הדת האיסלמית, שכן הדת האיסלמית לא משאירה אף תחום מחוץ לתחומי הדת וההלכה, אך אין פירוט לגבי איך צריכה להיראות מדינה תחת שלטון מוסלמי¹⁷.

איסלם - עלייתו והשפעתו

כפי שראינו למעלה, השלטון במדינות האיסלם פעל תמיד בצמוד למשטר ההלכה, גם אם לא היה כפוף לו. בנוסף, בין אם מדובר בעלייתו של חומיני¹⁸ לשלטון באיראן, כפיפותו של השליט בערב הסעודית לחוקי השריעה, או עליית האחים המוסלמים במצרים, לא ניתן להתייחס לפוליטיקה במדינות ערב מבלי להתייחס לעליית כוחו של האיסלם.

חשוב לציין, כי למרות הדיעה הרווחת, השליט בערב הסעודית רק כפוף לחוקי השריעה, שכן יש לו שליטה ללא מצרים בכל הקורה במדינה.

באיראן, השלטון המונרכי-אזרחי של השאה¹⁹ הופל במהפיכה האיראנית של שנת 1979²⁰,

¹² <http://en.wikipedia.org/wiki/Islamism>

¹³ פרופ' חוה לצרוס יפה, עוד שיחות על דת האיסלם (רחל שיחור ערכה, תשמ"ו) 45 (להלן: "לצרוס")

¹⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_ibn_Abdul_Wahab

¹⁵ ב. שמואל, המקורות הדתיים של הטרור האיסלאמי, "קיוונים" <http://www.kivunim.org.il/article.asp?id=88>

¹⁶ כדורי, עמ' 19

¹⁷ לצרוס, עמ' 45

¹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Ayatollah_Khomeini

¹⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Reza_Pahlavi

²⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_revolution

בראשות חומיני. אחת הסיבות אשר מוזכרות תדיר בדיונים על נפילת שלטון השאה במהפיכה האיראנית, היא התנגדותו הנחרצת לכל דיעה אשר לא הסכימה עם השלטון. למרות נטייתו הברורה של השאה לכיוון מערב, הרי שכל הבעת דיעה פוליטית גררה מאסר, וחקירה מאוד "לא נעימה" על ידי כוחות הביטחון. למעשה, ניתן לטעון שהשאה, על ידי הגבלתו את חופש הביטוי ואי-מתן כל אפשרות להשפיע על המערכת מבפנים, הוא זה אשר השאיר בידי העם ברירה אחת בלבד: הפיכה. ההתנגדות החלה בארגון קטן, אשר כוחות הבטחון לא הצליחו להתמודד עמו, עד שהוא הפך גדול מכדי שאפשר יהיה לעוצרו.²¹

ההדים של המהפיכה האיראנית השפיעו רבות על הפוליטיקה הפנימית במדינות ערב, ובמדינות ערב מיהרו להפנים את הטעויות של השאה. במקרה, או שלא, שנת 1979 הייתה גם השנה שבה אנואר סדאת התחיל לבצע את הרפורמות במערכת הפוליטית במצרים, ובכך להראות כי ניתן להשפיע על המערכת מבפנים, מבלי להפיל אותה. לפני שנים אלו, אנואר סדאת ראה באחים המוסלמים כח שבו הוא יכול להיעזר כנגד השפעות שמאלניות בקמפוסים. בשנת 1979 הוצרו צעדיהם של האחים המוסלמים, כאשר חוקק חוק אשר העביר את השליטה באגודות הסטודנטים אל הסגל המינהלי.

האחים המוסלמים הוא ארגון אשר נחשב לארגון האיסלמיסטי²² המשפיע ביותר בעולם, ותחילתו הייתה, כאמור, במצרים. ארגון הג'יהאד האיסלמי, אשר קשור לאחים המוסלמים, היה אחראי על ההתנקשות בנשיא סדאת בשנת 1981. במצרים של היום, האחים המוסלמים נחשבים כארגון דת חוקי, אך אסור עליהם להתאגד בצורה פוליטית. מדי פעם בפעם מנגנוני הביטחון המצרים מבצעים גל מעצרים, בקרב מנהיגי התנועה ופעיליה. באורח לא כל כך מפתיע, מסתבר שגלי המעצרים האלה מגיעים בדיוק לפני הבחירות הארציות.²³

יחסו של האיסלם אל השליט הטוטליטרי

כפי שצוין מעלה, 'דאר אל איסלם' הוא כל מקום בו קיים משטר מוסלמי. מתוך נקודת מוצא זו, ומתוך העובדה שרוב העולם הוא אינו מקום בו קיים משטר מוסלמי, עולה כי מתקיימת אחת מהנחות הבסיס של המשטר הטוטליטרי אשר ניתנה לנו במהלך הסמינריון: "אנחנו כל הזמן במלחמה". כל העם מגויס לטובת המלחמה, וכל המשאבים מופנים כלפיה. כאשר שאלתי

Mehran Kamrava, The Middle East and the Question of Democracy (Jeff Haynes, Towards Sustainable 21 Democracy in the Third World) (London 2001) 3, 187 עמ' 196 "היינס", עמ' 196

<http://en.wikipedia.org/wiki/Islamist> 22

Carrie Rosefsky Wickham, Mobilizing Islam – Religion, Activism, and Political Change in Egypt (New York 2002) עמ' 215 וגם עמ' 221 "Mobilizing Islam" עמ' 215 וגם עמ' 221

לגבי עניין זה, מה היה קורה אם הנאצים (ימ"ש) היו מנצחים במלחמה, נעניתי כי המלחמה לעולם לא הייתה נגמרת, ותמיד היה נמצא אויב אחר שנגדו צריך להירתם. ואם היו נגמרים האויבים מבחוץ, היו מוצאים אויבים חדשים מבפנים.

למעשה, בתורה הפוליטית האיסלמית, כפי שזו נשארה עד היום²⁴, הח'ליף הוא הסמכות הפוליטית והצבאית היחידה בקרב **האומה**, וכל הפקידים האזרחיים וקציני הצבא הם משרתיו היונקים את סמכותם אך ורק ממנו.

בתחילת דרכו של האיסלם, חוו המאמינים אסונות רבים, אשר נגרמו עקב חוסר בשלטון יציב. כפי שאמר גזאלי האלוהי (נפטר 1111)²⁵: "עריצות הסולטאן במשך מאה שנה גורמת פחות נזק משגורמת שנה אחת של עריצות הנתינים אחד כלפי רעהו"

בסקר²⁶ שנערך במצרים בין כ- 5,000 איש, בחרו 52% בדמוקרטיה מערבית אשר כפופה לחוקי השריעה. זאת, כי המסורת המדינית המוסלמית רואה בשלטון ריכוזי ומדכא את צורת השלטון המיטבית. כך, גם כאשר "העם" עולה על מנהיגיו, זה רק כדי להחליף סוג אחד של כפייה בסוג אחר. "העם" לא נועד לשלוט, אלא להישלט על ידי מנהיג שידאג לו, כך שהעם יוכל להתרכז בעבודת האל. בתרבות הערבית-איסלמית, אין מיעוט ורוב, יש שולט ונשלט.

מסקנות ביניים

מבט על המערכת: מבחון ומבפנים

המערכת השקופה ביותר, והנסקרת ביותר, היא זו של מצרים.

לאור רפורמות במערכת הפוליטית, אשר התחילו עם אנואר סדאת, והמשיכו עם יורשו, חוסני מובארק, השולט במצרים כבר מעל 20 שנה, התפתחה תקווה רבה במערב, שייתכן והמערכת הפוליטית במצרים תצעד לקראת הפיכתה לדמוקרטיה הערבית הראשונה.

בסיס הדמוקרטיה, הוא האפשרות להשפיע על המערכת מבפנים, באמצעים שאינם כורכים בתוכם הרג ושפיכות דמים.

24 כדורי, עמ' 19

25 כדורי, עמ' 20

26 כדורי, עמ' 15

התייחסותו של נשיא מצרים, חוסני מובארק, לאפשרות להשפיע מבפנים, ניתנה בנאומו משנת 1987²⁷, לאור שיעור ההצבעה המאוד נמוך בערים הגדולות. באותו סבב בחירות, רק אחד מכל שלושה עשר בוגרים בערים הגדולות מימש את זכות ההצבעה שלו:

"Your problem as muthqqafin [cultured ones] is that you do a lot of talikng, but as going out and putting it into practice, that's something else... they don't go because each one of you has the wrong idea in his head: Why should I go if they're going to win anyway?"

התגובה המייצגת ביותר לטיעון זה, ניתנה על ידי סטודנט מצרי בשנת 1991²⁸:

"No one can do anything. If I saw a mass demonstration going on, of course I'd join it. But as long as I don't see any demonstration, what am I supposed to do? Stand on the street with a sign that says "Down with Mubarak"? If I did so, it would take the security forces only a few minutes to throw me in the back of a van and put me in prison. And what purpose will that serve?"

בספרית הקונגרס, ניתן למצוא התייחסות מאוד אוהדת לרפורמות של חוסני מובארק, אך גם שם נאמר, כי כל השינויים, אשר כללו מתן אפשרות למפלגות אופוזיציה נוספות להתקיים, מטרתם הייתה אחת: ליצור תחושה של אשלייה של ויתור על מקורות כח²⁹, ובכך לייצב את השלטון. אשלייה זו, לדברי כותבי המאמר, לא התחמקה מעיניי הציבור³⁰:

"...the mass public, much of which remained politically apathetic or attached to traditional client networks. The dominant party system had adapted sufficiently to the level of pluralization in the 1980s to impart a crucial element of stability to the regime"

ובמאמר אחר³¹:

"The regime sought to accommodate more conservative forces, such as the liberal bourgeoisie and conservative Islamists, while reserving selective repression for leftists, strikers, and Islamic radicals"

Mobilizing Islam, p. 87 27

Mobilizing Islam 28, עמ' 63

29 היינס, עמ' 188

<http://countrystudies.us/egypt/121.htm> 30

<http://countrystudies.us/egypt/118.htm> 31

במצרים קיים בית המשפט החוקתי, אשר למרות הרמה הגבוהה של המעורבות אשר ניתנת לו, עדיין הממשל מתעלם מהחלטותיו כאשר הן לא נראות לו³²:

"But the regime saw fit to ignore a Supreme Constitutional Court ruling that overturned the distribution of certain seats in parliament to the disadvantage of the ruling party. The Ministry of Interior continued to exercise sweeping powers of arrest and detention of dissidents and frequently ignored court decisions"

הכח המדאג ביותר מבחינת הממשל, הוא ארגון האחים המוסלמים. ארגון זה, כאמור מעלה, הינו ארגון דתי חוקי, אך מנהיגיו ופעיליו נעצרים תדירות. הפגיעה ביכולתם של האחים המוסלמים לקחת חלק בהליך הבחירות האזרחי, החלה חורה למערב, אשר הפעיל לחץ על הממשל לנהל הליך בחירות פתוח וחופשי לכל.

לפני הבחירות שנערכו במצרים בשנת 2000, הצהיר מובארק כי "הבחירות הבאות מסמנות דרך חדשה, המאשרת כי מצרים היא אכן מדינה דמוקרטית"³³. במהלך בחירות אלה³⁴, הממשל התיר לבתי המשפט לפקח באופן צמוד על 10,000 הקלפיות הפזורות ברחבי המדינה, והממשל היה כה גאה, עד כי דובר הפרלמנט יצא בהצהרה כי "מצרים מובילה את העולם בהיבט זה". ברם, בעוד במישור המדיניות הרשמית היה פיקוח צמוד של מערכת המשפט על הקלפיות והגנה עליהן מפני פסילה, הרי שבפועל הסתובבו בין הקלפיות אנשי כוחות ביטחון בבגדים אזרחיים, אשר לא רק הציקו לתומכי האחים המוסלמים, אלא אף מנעו מהם מלהיכנס לקלפיות.

וכל זאת, כאמור, כאשר מנהיגים ופעילים רבים נעצרו מעט לפני הבחירות. הפעילים אשר היו אמורים להישפט בפני בתי משפט צבאיים, נאלצו להמתין עד לאחר הבחירות כדי לקבל החלטה בעניינם.

אך האם שיעור הצבעה גדול יותר, משמעותו אכן תהיה שינוי בשיטת הממשל? הדיעות לגבי כך חלוקות. קשה להעריך השפעה של אנשים אשר לא הגיעו להצביע, כאשר דוגמא טובה היא סקר אשר נערך בארה"ב לגבי השאלה "האם הצבעת?"³⁵. תשובה לשאלה זו ניתן לקבל בצורה מדויקת מתוך הסטטיסטיקה הרשמית. גם בשאלה פשוטה זו, נמצא פער של 10% בין התשובות לבין המצב בפועל. אם לשאלה כה בסיסית לא ניתן לקבל תשובה אמינה, אז האם ניתן לסמוך

<http://countrystudies.us/egypt/115.htm> 32

Mobilizing Islam, עמ' 223

Mobilizing Islam, עמ' 224

Keith Dowling; James Hughes; Helen Margetts, Challenges to Democracy (New York 2001) 35

81: Henry Milner, Social Capital, Civic Literacy and Political Participation: Explaining Differences in Voter Turnout

על תשובה לשאלה "מה היית מצביע?".

גורמים בעלי השפעה

נראה, כי בשלב זה ניתן להבחין במספר גורמים עיקריים המשפיעים על דרך השלטון. הגורמים מדורגים לפי רמת ההשפעה, מהמשפיע יותר עד למשפיע פחות.

1. השלטון

במדינות ערב, השלטון נמצא בידי מעמד שולט, אשר הגיע אל השלטון באמצעות הפעלת כח. עובדה זו אינה נסתרת מעיני האזרחים, והשלטון דואג להזכיר זאת על ידי הפגנת כח. השלטון, כך נראה, אינו שוכח את הדרך שבה הוא עלה לשלטון, ונזהר מאוד שלא יקום גורם אשר יפעל באותם אמצעים כדי לתפוס את השלטון.

השלטון הוא מעמד נפרד. כמו שבירדן יש את משפחת המלוכה, כך במצרים יש את המשפחות השולטות במדינה. כמו אלה גם אלה מתייחסים אל עצמם כאל נפרדים מהאזרחים ה'רגילים', ואף עליונים עליהם. קד'אפי, למעשה, הוא היחיד אשר אומר זאת בפה מלא, כאשר הוא טוען שהעם אינו יכול לדאוג לעצמו, כי אין לעם את היכולות שיש לו.

השלטון משתמש בדת האזרחית כדי לחזק את מעמדו:

- **מערכת משפט**- מערכות משפט היררכיות קיימות בכל מדינות ערב, כאשר השופטים ממונים על ידי השליט, בין אם הוא מלך או נשיא. ניתן להגיש עתירות נגד הממשל עצמו, ועל דרך התנהלותו, אך בפועל הממשל בוחר אם להישמע לבית המשפט או להתעלם מפסיקותיו.
- **חוקה**- ה'חוקה' היא אינה חוקה במונח המקובל של המילה. קיים מסמך יסודי אשר המדינה צריכה לנהוג לפיו, בין אם המדובר ב'ספר הירוק' של קד'אפי, או בחוקה של מצרים. החוקות התקבלו במאורעות מכוננים בהיסטוריה של המדינה, וכאמור מדובר במשטר מוניסטי.
- **גוף מחוקק וגוף מבצע**- מודל וסטמינסטר אשר קיים במדינות ערב, למעט לוב כאמור

לעיל, מושתת על קיומם של שני הגופים הללו. כפי שנאמר למעלה, עקב היותם של משטרי ערב משטרים שאינם דמוקרטיים, הפך המודל לכלי המאפשר שלטון חסר מצרים.

- **בחירות** - כמעט בכל המדינות נערכות בחירות, אשר מגבילות מראש את התוצאות, במידה זו או אחרת. בירדן, קיימת הקצאת מושבים למוסלמים ולנוצרים. במצרים, איסלמיסטים נדחקים החוצה מהמערכת הפוליטית, גם אם לא על ידי חקיקה. באלג'יר, כאשר התוצאות לא מצאו חן בעיני השלטון, הצבא תפס את השלטון בכח וביטל את תוצאות הבחירות.

2. תנועות דתיות / אתניות

תנועות הטרור אשר ישבו בעבר בירדן שינו את יחסו של המשטר אל האזרחים, וכיום השלטון יותר מוכן להעניק לאזרחים יכולת להשפיע.

במצרים ובאלג'יר האיסלמיסטים מהווים, מבחינת השלטון, איום על החופש של האזרחים ועל המינהל התקין במדינה. כאן השלטון עומד בפני בעיה אשר לא תיעלם, שכן מדינה ערבית משמעותה מדינה שבה רוב האזרחים הם מוסלמים, והאיסלם קרוב אליהם לפחות באותה מידה כמו הדת האזרחית. מדובר במאבק בין שתי דתות, כאשר כל אחת טוענת כי היא מוכנה ללכת לקראת רעותה, אך בפועל כל אחת מחפשת לנטרל את השנייה.

הדרך בה סדאת ומובארק בחרו לטפל באיסלמיסטים, באמצעות מערכת הדת האזרחית, היא על ידי יצירת מערכת רב-מפלגתית, אשר כל אחד יכול להיבחר בה. זה מצד אחד. מהצד השני, כל מי אשר פעיל בצורה בולטת מדי – נעצר בשלב זה או אחר. הדמויות אשר נמצאות תחת פיקוח הדוק יותר, הם אנשים הנמצאים בעמדות מפתח באיגודי המקצועות החופשיים, כגון אגודות עורכי הדין, רואי החשבון והמהנדסים.

3. לחץ בינלאומי

מצרים מקבלת סיוע כספי נרחב מארה"ב, וסיוע מסוים בנושא המזון מצרפת ומתוכנית המזון הבינלאומית³⁶.

ירדן של היום תלויה מאוד גם היא בארה"ב לצורך פרנסתה. לאחר הפלישה האחרונה של ארה"ב לעיראק, החליטה ירדן לסייע לכוחות המתנגדים לשלטון הישן, וקיבלה עליה לאמן

כוחות ביטחון עירקיים בשביל ארה"ב, בבסיסים ברחבי הארץ.

מדינות ערב אינן יכולות להתעלם מהלחץ הבינלאומי המופעל עליהן, ואפילו קד'אפי הקיצוני יוצא מזה מספר שנים בהצהרות על אודות שינויים אשר עתידים להיערך בלוב.

4. האזרחים

האזרחים נמצאים בסוף, ולא בכדי. גם במהפיכה האיראנית הגדולה, אשר נחשבת למהפיכה עממית; גם במהפיכת הקצינים של נאצר אשר נתמכה על ידי העם – בכל מקרה מדובר היה בהחלפת משטר טוטליטרי מסוג אחד במשטר טוטליטרי מסוג אחר.

יישומי הדת האזרחית

בשלב זה כבר ברור כי מדינות ערב מיישמות אלמנטים מהדת האזרחית, בכדי לבסס את הלגיטימיות של משטרם, ושבמידה רבה היישום אכן עובד.

בירדן, ניתן לפלסטינים ייצוג בשלטון.

במצרים, החקיקה לא מונעת מהאיסלמיסטים ליטול חלק במערכה הפוליטית.

באלג'יריה, יש לאזרחים אפשרות לבחור.

בלוב, קיימת הצהרת כוונות לעבור למשטר פרלמנטרי.

בטוניס מתקיימות בחירות.

כל האמור כאן, כך נראה, נמצא בסתירה גמורה לנאמר במהלך הסמינריון, אך לא כך הוא הדבר.

הפיכה יכולה להתבצע רק בתמיכה של הצבא או בתמיכה גורפת של האזרחים.

במדינות ערב כיום, לשלטון יש שליטה מוחלטת על הצבא, כך שהפיכה מצד הצבא נראית לא סבירה, וממילא ראשי הצבא מקבלים מספיק טובות הנאה בכדי שתתקיים זהות אינטרסים בינם לבין השלטון.

לגבי האזרחים, כאן מדובר בסיפור שונה לגמרי. האזרחים אינם מרוצים מהשלטון, ושלא לציטוט הם אף מוכנים להביע דיעות כנגדו. ברם, הואיל והאזרחים יודעים שאין בידם להפיל את השלטון לבדם, והשלטון אינו מאפשר למתנגדיו להתארגן, הרי שאפשרות זו נפסלת גם היא. חשוב לציין, עם זאת, שהשימוש הציני אשר עושים המשטרים במדינות ערב בכלים של הדת האזרחית, מיועד גם כלפי האזרחים. השינויים הגדולים אשר נערכו בחוקות ובתהליכי הבחירה, נעשו רק כאשר המשטר זיהה כי הציבור מתקרב למצב של מסה קריטית, אשר עומדת להגיע לכדי פיצוץ.

מהעובדה שכל המשטרים האמורים אכן עומדים על תילם, ניתן להבין כי השימוש בכלים של הדת האזרחית אכן פעל. בית משפט לחוקה הוא אמצעי יעיל ליצירת תחושה של פיקוח על השלטון. התרת יותר ממפלגה אחת מפילה את הבסיס מתחת לטיעונים, האומרים שהשלטון שייך למעמד אחד בלבד, ולא ניתן להשפיע על המצב דרך המשטר הקיים.

שימוש בדת האזרחית בתור כלי להחדרת דמוקרטיה

דת אזרחית ומשפט חוקתי, כך נראה, מיועדות לשימוש בדמוקרטיה. האם ניתן לעשות שימוש בכלים של הדת האזרחית כדי להכניס יסודות דמוקרטיים אל מדינות ערב?

בדיקה מראה, כי אין בעולם אף מדינה ערבית דמוקרטית. אך האם דמוקרטיה היא מטרה שראוי לשאוף אליה? האם אין זה סוג של פטרונות, לטעון שמדינות אשר אין בהן משטר דמוקרטי הן טועות, ואילו אנו -אזרחי המדינות הדמוקרטיות- יודעים את האמת, שהיא אחת: דמוקרטיה היא דבר טוב?

הבה נראה.

מדוע דמוקרטיה?

דמוקרטיה היא דבר שראוי לשאוף אליו, מכמה סיבות³⁷:

1. מניעת עריצות- לעומת צורות משטר אחרות, הדמוקרטיה מעניקה לאזרחים את הבטחון היחסי, שאם המצב יהיה ממש רע, הם תמיד יוכלו להחליף את השלטון. שלטון העריצים הוא כה נורא, שהמחיר בחיי אדם אשר הוא גבה, משתווה למחיר שגבו מגיפות ומחלות. למשל

37 רוברט א' דאל, על הדמוקרטיה (שחר אליעזר פלד מתרגם, 2002) 48, 139) להלן: "דאל"

סטאלין בברה"מ, פול פוט בקמבודיה, היטלר בגרמניה, ועוד.

2. **זכויות יסוד, חירות כללית והגדרה עצמית** - כדי לעמוד באמות מידה דמוקרטיות, המערכת הפוליטית חייבת להבטיח לאזרחיה זכויות יסוד בסיסיות. כדי שהדמוקרטיה תהיה זמינה לאזרחים, הם חייבים להיות בעלי זכות בחירה בין אפשרויות שונות, והזכות להביע את דעתם בכדי שיוכלו להשפיע על התהליך הדמוקרטי. לאזרחים נשארת היכולת לשמור על הייחוד שלהם, למרות הבסיס השלטוני המשותף להם ולאחרים. לפיכך, ניתנת להם האפשרות להחליט לעצמם על סוגיות מוסריות הנוגעות להן.

3. **פיתוח אנושי** - במשטרים טוטליטריים, נמנעת מאנשים יכולת הבחירה, ולכן ישנו טווח מוגבל של התפתחות שמתוכו יכול כל אדם לבחור. אמנם, לא ניתן לומר שבכל משטר דמוקרטי תהיה כל קשת האפשרויות להתפתחות האנושית, אבל רק בדמוקרטיה ישנו הסיכוי כי אכן האנושות תתפתח במיטבה.

4. **שוויון פוליטי** - הזכות להשפעה של כל אזרח, היא תוצר של המאה ה-20. רק בעקבות התפתחות הדמוקרטיה, ניתנה יכולת ההשפעה לכל מפלגה ולכל דיעה.

5. **דמוקרטיה ייצוגית מודרנית אינן נלחמות אלו באלו** - נתונים שנאספו במהלך המאה ה-20, מעלים כי מבין 34 מלחמות בשנים 1945-1989, אף מלחמה לא נערכה בין מדינות דמוקרטיות. ראוי לציין, כי דווקא ארה"ב יוצאת דופן מבחינה זו, בהתערבות שלה במשטרים בדרום אמריקה. יכול להיות, שהסיבה לכך היא שהשלטון מעמיד עצמו לבחירה מחודשת, והאזרחים אינם רואים בעין יפה מלחמות יזומות.

[במאמר מוסגר, אציין כי בתור אזרח במדינה אשר אין לה ולו שכנה דמוקרטית אחת, ובמשך חייה הקצרים היא מספיקה לסבול ממלחמות רבות, הרי שסיבה זו בלבד מספיקה בכדי לשכנע אותי]

6. **שגשוג כלכלי** - מדינות דמוקרטיות נוטות לחסכון ויעילות, יותר ממדינות לא דמוקרטיות. עידוד חירויות הפרט מעודד את ההתפתחות האישית. התפתחות זו מביאה באורח בלתי נמנע לשאיפה להגדרה עצמית. הגדרה זו יכולה לבוא לידי מימוש מיטבי בדמוקרטיה.

תנאי יסוד התומכים בדמוקרטיה³⁸

ניתן לראות מספר מאפייני מפתח, אשר קיימים ותומכים במשטרים דמוקרטיים.

1. שליטה של נציגים נבחרים בצבא ובמשטרה

כאשר כוחות הבטחון אינם נתונים לשליטה מלאה של נציגים דמוקרטיים נבחרים, ימיהם של המוסדות הדמוקרטיים הינם ספורים.

ניתן לראות במקרי הדוגמא של לוב ומצרים, אשר הובאו לעיל, כי קצינים אשר לא סרו למרות השלטון, לא היה מה שימנע מהקצינים להכפיף את הצבא למרותם ולבצע הפיכה.

בבדיקת נתונים בנוגע לדרום אמריקה, ניתן לראות כי מתוך 47 ממשלות דרום אמריקאיות בין השנים 1948-1982, יותר משני שלישים הגיעו לשלטון שלא דרך בחירות הוגנות, ובדרך כלל בהפיכה צבאית.

2. אמונות דמוקרטיות ותרבות פוליטית דמוקרטית

תרבות פוליטית דמוקרטית תביא, בסופו של דבר, להבנה אצל האזרחים, ששיוויון הוא ערך חשוב, שהצבא צריך להיות בשליטה של המנהיג הנבחר, ושצריכה להיות אפשרות אמיתית להחליף את המנהיג. כאשר האזרחים מבינים נקודות אלו, הם ייצרו את ההשפעה הדרושה כדי ליצור את המערכת הדמוקרטית, ויקדמו מנהיגים הדוגלים בקו פוליטי דמוקרטי.

במדינות ערב, ככל שהדבר נוגע למאבקים פוליטיים, אין המדובר במפלגות אשר מתחרות על קולו של המצביע במסגרת של כללים פרלמנטריים. המדובר הוא במפלגות אשר מתחרות על השלטון באמצעים כוחניים, והתוצאה היא שהמפלגה החלשה יותר – תיעלם.

3. סכסוכים תרבותיים חלשים או שאינם קיימים

גורם זה, הוא אולי הגורם המשמעותי ביותר אשר יש לבחון כאשר בוחנים את האפשרות לכונן דמוקרטיה.

יקשה על משטר המבוסס על דמוקרטיה להתקיים, בסביבה בה הקיטובים התרבותיים הם עזים מדי. נקודה זו פחות נוגעת להבדלים של שפה ומראה, אלא יותר לאידיאולוגיות שונות של קבוצות תרבותיות שונות. הקיטוב הקיצוני ביותר הוא, כאשר הקבוצות התרבותיות מסתגרות בתוך עצמן, ולא באות במגע זו עם רעותה.

במקרים כאלו, הגישה הדמוקרטית, הדוגלת בפלורליזם והיכולת להשפיע על התנהלות המדינה, גורמת לפחדים אצל הקבוצות, שכן הן רואות בדמוקרטיה איום על שימור התרבות שלהן, ובמידה רבה אף גורם אשר יכול להעלים את התרבות שלהם. ההיסטוריה מראה, שיש בסיס לחששות אלו. בארה"ב, למשל, נקט הממשל מדיניות של "היטמעות או הכחדה" כלפי הילידים, ואף מלחמת האזרחים העקובה מדם הייתה תוצאה של חוסר יכולת להסכים על נושאים הנמצאים בבסיסה של התרבות של מדינות הדרום.

הדרך להימנע מכפייה שכזו, היא על ידי יצירת מנגנון של קונצנזוס, כמו שנעשה בשווייץ, בלגיה והולנד. שם, בכל החלטה אשר משפיעה על האינטרסים של תת-תרבות בתוך המדינה, יש צורך לקבל את הסכמת הנציגים של אותה תת-תרבות בממשלה. מנגנון כזה יכול לפעול במדינות בהן אין קבוצה אחת שהיא דומיננטית, ובעלת נטיה להשליט את רצונה על הקבוצות הקטנות יותר, שכן קבוצה זו לא תאפשר את יצירתו של מנגנון מסוג זה.

דרכים למעבר אל משטר דמוקרטי

ניתן לשנות שיטת ממשל באחת משתי דרכים: שינוי שיטת הממשל³⁹ או הפלת המשטר⁴⁰. כעת, יובא פירוט לגבי כל אחת מהדרכים, תוך ניתוח כל שלב במקבילה שלו אשר נעשה בה שימוש במצרים, בין אם על ידי המשטר ובין אם על ידי המתנגדים לו.

שינוי שיטת הממשל

1. אבטחת הבסיס הפוליטי, על ידי הכנסת אנשים נאמנים לשיטה הדמוקרטית, לתוך עמדות מפתח במשטר, כמו בצבא, במפלגה ואף בממשלה.

האחים המוסלמים פועלים בדיוק כך, ואילו משטר מובארק עושה הכל כדי למנוע את כניסתם לגופים בעלי השפעה. כבר צוין ניסיונם של האחים המוסלמים, אשר הסתיים בהצלחה, להיכנס אל אגודת עורכי הדין במצרים. זאת, למרות גל המעצרים אשר התרחש קודם לכן.

בו-ברגע שהוחלט לפתוח את המערכת המפלגתית למפלגות מתחרות, הכניסו האחים המוסלמים מפלגה משלהם, אשר מאוחר יותר הוצאה מחוץ לחוק. דבר זה לא עצר בעדם, והם כרגע נמצאים בתוך מפלגות האופוזיציה, ויש אף את מפלגת הוואפד, אשר נמצאים בה פורשים מהאחים המוסלמים. פרישה זו נעשתה על רקע סכסוכים פנימיים בין דור

39 141 Samuel P. Huntington, The Third Wave (Oklahoma 1993) להלן: "The Third Wave" עמ' 141

40 The Third Wave, עמ' 149

הביניים והדור הישן בארגון האחים המוסלמים.

2. חשוב להבהיר לציבור, כי צעדים לכיוון דמוקרטיה לא ישנו מהותית את דרך החיים שלהם, אלא רק ישפרו את איכותה. כל הפעולות, בהתחלה, צריכות להיעשות מתוך הגוף השולט, בין אם מדובר במפלגה שלטת ובין אם מדובר בגוף אחר, תוך שימוש בסמלים אשר בהם משתמש המשטר הנוכחי.

תמיכתו של הציבור במשטר הקיים, היא תוצאה של השירותים שהמדינה מספקת, והערכים המוספים שהיא נותנת לחיי התושבים⁴¹. לפיכך, כאשר השלטון מפסיק להעניק את השירותים האלה לתושבים, הוא צריך להתעסק יותר ויותר עם השתלטות על הסדר.

3. לאחר ביסוס הלגיטימיות של רעיון הדמוקרטיה, יש להוריד את התלות מגופים פוליטיים אשר אינם אוהדים את הכיוון הדמוקרטי.

4. כאשר צוברים מספיק כח ונמצאים בשלטון, זהו השלב שבו המתנגדים ינסו להפיל את השלטון. יש להיות מוכנים לשלב זה, ולפעול בנחרצות לשבירת המתנגדים.

מובארק הוא זה הנמצא כרגע בשלטון, והוא מנצל כל פעולה של האחים המוסלמים כדי להתעמר בהם. כך היה לאחר רצח סדאת, וכך הוא המצב גם כיום.

5. שינויים אל עבר הדמוקרטיה, אסור שייעשו כתגובה לצעדים קיצוניים של המתנגדים. הדרך הנכונה היא לצעוד קדימה, במתינות.

השינויים אשר מציעים האחים המוסלמים אינם לכיוון הדמוקרטיה, אך גם הם לא מנסים לפרוץ את הגבולות בכל פעם שפוגעים בהם. הם אמנם נוקטים גם באמצעים אלימים, אך דרכם היא דרך איטית, תוך חילחול אל תוך החברה.

6. הנמכת ציפיות, באשר לטיב השינויים אשר תביא הדמוקרטיה. אין ליצור אשליה שכאשר תהיה דמוקרטיה – הכל יהיה נפלא.

7. יש לטפח מפלגת אופוזיציה מתונה, אשר ציבור המתנגדים יוכל לראות בה את הנציג שלו.

מצרים היא אכן דוגמא ומופת לעולם בנושא זה. המשטר פתח את המערכת המפלגתית לתחרות, לכאורה, כאשר כלפי פנים ברור שהשינויים אשר תוכל כל אחת ממפלגות האופוזיציה להשיג, יהיו שינויים קטנים מאוד, וגם הם לטווח המאוד ארוך.

8. הצגת הדמוקרטיה בתור תהליך בלתי נמנע, אשר גם ללא כל המהלכים האמורים מעלה –

היה מגיע.

ובכן, כך אכן מציגים האחים המוסלמים את שלטון ההלכה המוסלמית.

הפלת המשטר

1. יש לרכז את תשומת הלב על נקודות מאוד בעייתיות בהתנהלות המשטר, אשר לגביהן יש קונצנזוס, כמו שחיתות או אלימות.
- האחים המוסלמים מתרכזים בנקודות אלו ממש, בטענה כי השחיתות נובעת מהריקבון המוסרי, שהוא תוצאה בלתי נמנעת של ההתרחקות מערכי האיסלם.
2. לכל שליט יש קבוצות אשר תמכו בו בתחילת דרכו, אך הוא ניער חוצנו מהן. יש לעודד קבוצות אלו לתמוך בדמוקרטיה. לקבוצות אלו יש יתרון, שכן רוב הסיכויים הם שהן נהנות מבסיס תמיכה ציבורי רחב. בסיס תמיכה זה הוא חשוב, שכן במיוחד בהתחלה יש ליצור את הרושם שמדובר בהתארגנות רצינית ואחראית.
- למעשה, הקבוצה אשר תמכה בעליית נאצר, ואחריו בסדאת ומובארק, היא העם הפשוט. כרגע, העם הפשוט מרגיש שהמשטר אכן ניער חוצנו ממנו, ואל חלל זה נכנסים אנשי האחים המוסלמים.
3. חשוב ליצור קשרים עם מפקדי הצבא. כל שדרוש, הוא שלמפקדי הצבא לא יהיה תמריץ להגן על המשטר.
- ייתכן שמתוך חוסר ההתייחסות אל הצבא בתור גוף אליו חדרו האחים המוסלמים, ניתן להסיק כי אין להם אנשי מפתח בצבא, והם גם אינם בקשרים טובים עמם.
4. בהמשך לאמור מעלה, יש להטיף לאי-אלימות, שכן "לחיילים יש נטייה שלא לפתח רגשות אהדה, כלפי אנשים הזורקים עליהם בקבוקי מולוטוב".
- ניתן לומר, במילים עדינות, כי חמלה ורגישות הם אינם הצדדים היותר מוחצנים של פעילות האחים המוסלמים.
5. אם המשטר מארגן מערכת בחירות, יש לקחת בה חלק, ולו רק כדי להטיף כנגד המשטר הקיים.

האחים המוסלמים בהחלט עושים זאת.

6. קשרים עם התקשורת העולמית מעולם לא הזיקו. התקשורת היא כלי מעולה ליצירת לחץ על מנהיגי מדינות זרות. כך גם ארגוני זכויות אדם.
- כאן המשטר מנצח, ובגדול. האחים המוסלמים נחשבים קשורים למספר ארגוני טרור, והקו האיסלמיסטי שלהם בוודאי לא עוזר להם לזכות באהדת דעת הקהל.
7. אם ניתן ליצור שיתוף פעולה בין גופי אופוזיציה, יש לעשות זאת באמצעות ארגון גג אשר יאגד את כל המתנגדים.
- מובארק לא מאפשר לגופי האופוזיציה לשתף פעולה.
8. כאשר המשטר נופל, צריך להיות מוכנים למלא את החלל שנוצר. הדבר הראשון לעשות הוא ליזום בחירות חופשיות, כדי לבסס את הלגיטימיות של המשטר החדש. בשלב זה, ייתכן ושותפים להפיכה יחליטו לנצל את המצב בכדי ליצור לעצמם דיקטטורה משלהם, כתחליף למשטר הקודם. גם לכך צריך להיות מוכנים.

סיכום ומסקנות

המשטרים במדינות ערב אותן סקרנו הם לא דמוקרטיים. זאת, למרות הצהרתו של מובארק. מדינות ערב קשורות קשר הדוק לדת האיסלם. זאת, למרות שלאורך ההיסטוריה לא הייתה אף מדינה מוסלמית, אשר הייתה כפופה לחוקי הדת המוסלמית. היצירה המודרנית של מדינת הלכה מוסלמית באיראן, בה 'חכמי ההלכה' הם השליטים, היא יצירה חד פעמית במהלך ההיסטוריה, מאז הלך לעולמו נביאם מוחמד.

נעשו מספר נסיונות בחלק מהמדינות שנסקרו, להתקדם לכיוון דמוקרטיה, אך התקדמויות אלה רק חיזקו את הכוחות הקיצוניים וביססו את מעמדם בתוך המשטר. באלג'יר, אם הצבא לא היה מתערב, ייתכן והייתה היום מדינת הלכה מוסלמית.

מודל וסטמינסטר אשר נוסה במדינות ערב, לא היה מיועד מלכתחילה לשמש בתור כלי עזר למשטר דמוקרטי, ולכן גם אין טעם לחשוב על שימוש בו בעתיד.

למעשה, מדינות ערב עשו שימו בכל כלי של הדת האזרחית, ותמיד רק כדי לחזק את המעמד השולט וכדי להשלות את האזרחים.

האופוזיציה במדינות אלו, השכילה גם היא לעשות שימוש בכלים של הדת האזרחית, אך גם היא

אינה מעוניינת בדמוקרטיה, שכן מטרתה היא להגיע לשלטון ולהחזיק בו. הדמוקרטיה, כשהיא מופעלת בצורה אמיתית ובלי בריונים מחוץ לקלפיות, מאפשרת את החלפת השלטון בכל מערכת בחירות, ואף מאפשרת להקדים את מערכות הבחירות.

דמוקרטיה במדינות ערב יכולה להוכיח עצמה, בשלב זה, יותר מסוכנת מאשר מועילה. מצער לומר כי לא ניתן לעשות שימוש בכלים של הדת האזרחית, כדי לקדם את הגעתה של הדמוקרטיה אל מדינות ערב, שכן מבחינת האזרחים מדובר בסמלי חסרי כל תוכן. אלו הם אזרחים אשר בשבילם כל סמלי המשטר משמעותם ציות לשליט, ולא למדינה בעלת קיום משל עצמה. ההפיכות אשר נתמכו על ידי האזרחים, החליפו בין משטרים בעלי אותה המהות. אם השליט שומר על 'האומה', אז הוא עושה את מלאכתו כשורה, ואין לערער על הלגיטימיות של משטרו.

המשטרים הקיימים כרגע במדינות ערב אינם מגשרים על פערים בין אוכלוסיות שונות בתוך המדינה, אלא מתעלמים מהם במקרה הטוב. המשטרים עושים שימוש בכלים של הדת האזרחית כדי ליצור מכנה משותף בין אוכלוסיות אשר מסרבות לקבל עליהן כל מכנה משותף אחר. ההצלחה של שימוש זה היא כה גדולה, עד כי כאשר מוצגת הדמוקרטיה בתור חלופה לשלטון, אין האזרחים מבינים מה ההבדל בינה לבין השלטון הקיים.

שינוי דמוקרטי, אם יבוא, יוכל לבוא רק מתוך הגוף השולט. הפיכה באמצעים צבאיים לא תיצלח בשלב זה באף מדינה מהמדינות שנסקרו, כי כל כוחות הביטחון נאמנים למשטר מסיבה פשוטה: יש להם המון מה להפסיד. האמצעי שנשאר הוא שינוי שיטת הממשל, על ידי שימוש באמצעים אשר פורטו מעלה, מהסיבות הבאות:

1. מנהיג המגיע מתוך השלטון יוכל להבטיח את הבסיס הפוליטי שלו, וזאת ללא אותן בעיות אשר קיימות למתנגדיו.
2. כאשר השינוי נעשה על ידי הגוף השולט, הציבור סומך על כך שלא יהיו שינויים מרחיקי לכת, והסדר לא יעורער.
3. במדינות ערב, ככל שהדבר נוגע להיעזרות באופוזיציה, קיים מצב אשר ניתן להגדירו כ'לא פשוט'. מצד אחד, האופוזיציה מייצגת את רוב האוכלוסייה, והיא אכן מעוניינת בשינויים. מצד שני, האופוזיציה לא תהיה מעוניינת בשינוי אשר לא יעניק לא בוודאות את השלטון. נוסף על כך, יש להתחשב בכך שהאופוזיציה מעוניינת בשלטון, ולא בדמוקרטיה. נקודה זו הודגשה ביתר שאת באלג'יר.

עזרה בלתי צפויה יכולה להגיע דוקא מהגוף הבסיסי ביותר בדת האזרחית, ואשר השלטון

מחליט להתעלם ממנו בהפגנתיות כה רבה: מערכת המשפט. השופטים במדינות ערב מעוניינים בדמוקרטיה, ואין להם סיבה להרגיש מאויימים בגללה. מעמדם מובטח, ואין הם צריכים לחשוש מפני אי-היבחרותם לקדנציה נוספת. בנוסף, דמוקרטיה מעלה את מעמדם של השופטים, אל מקומם הראוי: כוהני הדת האזרחית.

4. ניסיונות למרוד בשלטון יקרו לבטח, אך המשטרים הוכיחו כי ביכולתם לטפל במקרים מסוג זה. את המשאבים תספקנה מדינות המערב, אם תידרשנה לכך.

לכוהני הדת האזרחית יש את הכח לקחת חלק בשינוי נרחב שכזה, ואף להיות ממוביליו. בנוסף, עקב כך שמערכת בתי המשפט תישאר על כנה, ואף יהיה לה יותר כח, יתחזק כוחם של שאר הסמלים של הדת האזרחית: החוקה, החוקים ומערכת הממשל בכללותה. זאת, בעקבות שימוש כנה של מערכת בתי המשפט בחוקים הקיימים.

כמאמר הפסוק: "אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין"⁴². בתי המשפט, הנחבאים אל הכלים, יכולים בהחלט להיות הגוף אשר יעזור להוביל את השינוי במדינות ערב. בתי משפט אשר אינם כפופים לפיטורין, החלפה עקב צורך להיבחר מחדש, אינם חוששים מאופוזיציה והכי חשוב: אינם חוששים לשלמות גופם.